BALALAR TÁRBIYASÍNDA XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPELERINIŃ ORNÍ

Joldasbaeva Gúlparshın

Received: 01.11.2025
Revised: 02.11.2025
Accepted: 02.11.2025

Tayanısh túsinikler: xalıq awızeki dóretpeleri, naqıl-maqallar, ańızlar, ertekler tálim-tárbiya quralı.

Annataciya. Folklorlıq dóretpelerde xalıq pedagogikası tiykarǵı orındi iyelep, hárbir folklorlıq shıǵarmalar jaslardıń tálim-tárbiyaliq quralı ekenliginiń gúwası bolamız. Bul teziste balalar tárbiyasında xalıq awızeki dóretpelerine kiriwshi naqıl-maqallar, ańızlar hám erteklerdiń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etiledi.

Xalqımızdıń jas ávladtı tárbiyalawdaǵı danıshpanlıq oyları hám ámeliy tájriybeleri onıń awızeki dóretpelerinde: dástanlarda, naqıl-maqallarda, erteklerde, qosıqlarda, jumbaq, jańıltpashlarda ańız-áńgime, ápsanalarında sáwlelengen. Hárbir jańa ávlad ózinen úlken ávladtıń orın basıwı menen onıń turmıs tájriybelerin, dóretken materiallıq hám ruwxıy baylıqların úyrenip aladı, óz náwbetinde olardı jáne de alǵa qarap rawajlandıradı.

Xalıq prozasınıń hár biriniń janrlıq sıpatları eń birinshi gezekte tek ózlerine tán bolǵan ayırmashılıqları menen belgilenedi. Biraq, óz ara jaqın, mazmunlas janrlardıń ayırmashılıǵın ajırata biliw máselesi, oǵada qıyın, kóp izlenislerdi talap etetuǵın juwapkershilikler menen daralanıp turadı.

Qaraqalpaq xalıq ańızları ótken dáwirdegi tariyxıy, jámiyetlik turmısımızdı, dástúrimizdi barınsha tariyxqa jaqın ráwishte sáwlelendiretuǵın ózgeshelikleri menen folklordıń basqa janrlarınan ayırılıp turadı. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri ásirler dawamında jańalanıp, xalqımızdıń ruwxıy mádeniyatın óz mazmunında sáwlelendirip kiyatırǵan bahalı miyrasımız esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq prozası janrlarınıń realistlik waqıyalar yamasa hádiyseler, turmısta haqıyqıy jasap ótken adamlar, urıwlar, qáwimler geografiyalıq orın atamaları hám t.b. haqqında sóz etetuǵın ańızlıq xarakterdegi gúrrińler quraydı. Sonıń ushın ańız tikkeley tariyxıy turmıslıq waqıyalar hám hádiyseler menen baylanıslı dóretiletuǵın birden bir realistlik janr esaplanadı. Onıń basqa proza janrlarınan tiykarǵı ayırmashılıǵı da usı ózgesheliginde kórinedi. Ádette, onıń payda bolıwına tariyxıy haqıyqatlıq kúshli tásir jasaydı. Qaharmanları: xanlar, patshalar, batırlar, biyler, táwipler, din wákilleri, jırawlar, baqsılar, nama atamaları haqqında gúrrińler el, jer, qala atamalarınıń shıǵıs dárekleri, urıwlıq-qáwimlik, tiyrelik atamalar haqqında maǵlıwmatlardan ibarat waqıyalardı óz mazmunlarına jámlestiredi. Degen menen, ańızlardı naǵız tariyxıy kórsetkishlerden ibarat dep bahalawǵa bolmaydı. Olardıń obyekti tariyx bolǵanı menen waqıyalardı táriyplew, bayan etiwler barısında toqıma elementlerdiń aralasıwı jiyi kózge túsedi. Máseleniń usı tárepi ańızlardı ápsana hám miflerdiń kompoziciyalıq dúzilisine jaqınlastıradı. Qaraqalpaq xalıq ańızları ótken dáwirdegi tariyxıy,

jámiyetlik turmısımızdı, dástúrimizdi barınsha tariyxqa jaqın ráwishte sáwlelendiretuǵın ózgeshelikleri menen folklordıń basqa janrlarınan ayırılıp turadı. Shınında da ańızlar xalıqtıń basıp ótken ómir jolın sóz etedi. Bulardı úyreniw arqalı ata-babalardıń turmısına baylanıslı túrli tariyxıy waqıyalardıń kórkem formadağı sáwleleniwin tabamız. Ańızlar birdeyine waqıyaǵa qatnasqanlardıń hám olardıń guwalarınıń, soń áwladtan-áwladqa jetkeriwshilerdiń ulıwma xalıqlıq miyras ruwxıy múlki bolıp, ózleriniń tariyxıy-ideyalıq sıpatların joǵaltpaydı. Eger ideya joǵalsa onda olarda tariyxıy mazmun da joǵaladı, yaǵnıy, ańızlar ózleriniń janrlıq funkciyasınan ajıralıp qaladı. Ańızlarda tariyxta júz bergen waqıyalar sáwlelenip, olar imkaniyatına qaray awızeki xalıqlıq kórkemlew usılları menen jasaladı. «Ol waqıyalardı kórkem toqımalar járdeminde gúrriń etiwshi folklordıń realistlik xarakterine tán bolǵan ayrıqsha túri». Ańızlardıń mazmunları xabarlawshı (informaciyalıq), túsindiriwshi qásiyetlerge iye boladı. Olar ayırım jaǵdaylardı tastıyıqlawshı ózgeshelikleri menen de belgili. Tariyxıy shaxslar haqqındağı ańızlar milliy qádiriyatımızdı, ata-babalarımızdı jaqınnan biliwge shaqıradı. Ańızlar tek tariyxıy shaxslar haqqında sóz etip qoymaydı, olarda danalıq bar. Sózdiń qúdireti hám qádir-qımbatı seziledi. Jer-suw atlarına baylanıslı ańızlarda jámlengen haqıyqatlıq sonnan ibarat, hesh bir atama tiykarsız emesligin dálilleydi. Ańızlardıń baspasózde jarq kóriwiniń tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Bundağı tiykarǵı maqset bilim beriw, ádeplilikke tárbiyalawdan ibarat. Mısalı, tárbiyalıq áhmiyetke iye ańızlardıń birinde danıshpannıń ashıwına tiyiw ushın háreketlengen pasıq niyetli adamnıń háreketleri sóz etilgen. Ol tas ılaqtıradı, jaman gápler aytadı, lekin danıshpan dıqqatın bólmey shákirtleri menen sabaq ótiwin dawam etedi. Kelgen adam ózi ashıwlanıp, sharshap, ketip qaladı. Bul halattı baqlap otırǵan shárkitleriniń biri «Ustaz, nege oǵan juwap bermedińiz?» degen sorawına danıshpan:

«- Eger saǵan birew sawǵa alıp kelse hám sen onı almasań, onda sawǵa kimde qaladı?-dep soraw beredi.

-Iyesinde qaladı, -deydi shákirti.

Oǵan danıshpan bılay dep juwap beripti:

-Urısıw, kóre almawshılıq, qızǵanshaqlıq, gárdish te tap usınday. Solardı sen qabıl etpeseń, olar iyesinde qalıp ketedi». Keltirilgen anızdıń tarbiyalıq áhmiyeti sonda, adam basqalardan jaqsı paziyletlerdi úyreniw kerekligin uqtıradı, sabırlılıqqa, shıdamlılıqqa baslaydı.

Ańızlarda tek dáwirler, tariyxıy shaxslar tuwralı sóz etilmeydi, olardağı danalıq jaslardı ilimli bolıwǵa, ziyreklikke, qatıqulaqlıq hám taqıwı bolıwǵa baslaydı. Onı úlken de kishi de teńdey oqıydı hám pikir júritedi. Basqada pikir oyata alıw – ańızlardıń baslı maqseti. Burın ańızlardı xalıq arasınan jıynaw jumısları shólkemlestirilgen bolsa, baspasóz hám ǵalaba xabar qurallarınan ańızlardı óz oqıwshısına tuwrı jetkerip beriwi menen ózgeshelenedi. Baspasózde jarıq kórgen ańızlar tárbiyalıq áhmiyeti menen óziniń tásirsheńlik sheńberip keńeytip atır.

Ata-babalarımız balalardı jaslayınan kindik qanı tamǵan ana watanın súyiwge, tuwǵan jerin qásterlewge, xalıqqa hadal xızmet etiwge ata-ananı, jası úlkenlerdi húrmet etiwge, jasi kishilerge ǵamxor bolıwǵa tárbiyalaǵan. Naqıl-

maqallarda «Er qádirin el biler», «Er jigit eli ushin tuwıladı, eli ushın óledi» «Basqa elde sultan bolgansha, óz elińde shopan bol» dep násiyat etken.

Ertekler jaslardı aqılıy, ádep-ikramlilik, estetikalıq, fizikalıq jaqtan tárbiyalawda roli kúshli. Xalıq pedagogikasında sálem beriw ádeplilik belgisi retinde qaraladı. Erteklerde «Sálem bermegenińde seni jep qoyar edim» - deydi mástan kempir. Bunda xalıq balalarǵa jawızlıqtıń sálemlesiw aldında ázzi ekenligin túsindiriwge háreket etken. Erteklerde miynet tárbiyası joqarı shińǵa kóteriledi. Adam óz miyneti menen ǵana jaqsı turmısqa erisedi, oylaǵan maqset muradına jetip ármanlari iske asadı dep túsindiredi. Máselen, «Úsh aǵayinli jigit» erteginde ǵarrı tilinen úsh balasına qarap: «Men bárha tura beremen be, bir kúni bolmasa bir kúni ólip ketemen, atanıń jıynaǵan dúnyası balaǵa múlk bolmaydı, ózlerińiz mańlay terletip, miynet etip, dúnya, mal tabıń» degen nasiyat beriledi. Bul ertek arqalı hárbir perzent atadan qalǵan dúnya múlkke arqa súyep kún kóremen dep oylamay, ózleri dúnya tabıwı kerekligin, hadal miynet ǵana insandı baxıtqa eristiretuǵının túsinedi. Ulıwma alǵanda, xalıq pedagogikasınıń tiykarǵı derekleri esaplanǵan xalıq awızeki dóretpeleri jas áwladqa mına adamgershilik qásiyetlerdi sińdiredi: insanıylıq, sabırlılıq, ar-namıs, keńpeyillik, bir sózlilik, saqıylıq, doslıq h.t.b joqarı adamgershilik pazıyletlerdi sonıń menen birge milliy ǵarezsizlik sana sezimdi, watandı súyiwdi, ózligin úyreniwdi, ózligin qádirlew hám onı maqtanısh etiwdi úyretedi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. - Нөкис: “Билим”, 1996.
2. Imomov K. Ózbek xalq prozasi. – Toshkent: Fan, 1981.
3. Yusupov Q. Arnawlı pánlerdi oqıtıw meteodikası. -T: Innovatsiya-ziyo, 2022.